

Ilona Janyšková^{*}

Etymologické oddělení Ústavu pro jazyk český
Akademie věd České republiky
Brno

Velký etymologický projekt byl dokončen¹

Věnováno památce prof. Hanny Popowské-Taborské

Autorka článku o současném etymologickém výzkumu a o jeho perspektivách Jadwiga Waniakowa před pěti lety zdůraznila, že „niezmiernie ważne są badania nad pochodzeniem słownictwa języków regionalnych, zagrożonych i ginących, a nawet wymarłych“ (Waniakowa 2018: 135). Jako příklady dokládající etymologický výklad jazyků regionálních, ohrožených, mizejících a zaniklých uvedla dokončené etymologické slovníky kašubský (Borys/Popowska-Taborska 1994–2010) a polabský (Lehr-Splawiński/Polański 1962–1994). K těmto slovníkům nově můžeme přiřadit i nedávno dokončený etymologický slovník nejstaršího slovanského spisovného jazyka – staroslověňštiny, který v následujících řádcích chceme odborné veřejnosti stručně představit.

Etymologický slovník jazyka staroslověnského (dále ESJS) tvoří celkem 21 sešitů, z nichž 19 sešitů obsahuje heslové stati (těch je na 1164 stranách celkem 2483), v posledních dvou sešitech jsou rejstříky všech slov uvedených ve slovníku. Slovník byl připravován v Brně, v etymologickém oddělení Ústavu pro jazyk

^{*} PhDr. Ilona Janyšková, CSc., Czech Language Institute of the Czech Academy of Sciences, Department of Etymology, Brno, Czech Republic.
<https://orcid.org/0000-0002-3502-1624>.
e-mail: ilona.janyškova@ujc.cas.cz.

¹ Příspěvek vznikl s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

český Akademie věd České republiky, na pracovišti, které před více než sedmdesáti lety založil Václav Machek. V. Machek ovšem nemohl tehdy tušit, že se v Brně někdy bude psát právě etymologický slovník staroslověnštiny, on měl představy jiné. Sám se soustředil na dokončení *Etymologického slovníku jazyka českého a slovenského* (Machek 1957) a na práci na *Etymologickém slovníku jazyka českého* (Machek 1968), zatímco ostatní členové oddělení (mezi nimi např. Antonín Mátl, František Kopečný, Eva Havlová, Hermína Pleváčová, později Žofie Šarpatková aj.) připravovali *Etymologický slovník slovanských jazyků* (dále ESSJ). Začali zpracovávat hesla od písmene *n-*, aby tak navázali na nedokončený slovník Bernekerův končící hesly na *m-* (Berneker 1908–1914). V osmdesátých letech minulého století vyšly dva díly slovníku s gramatickými slovy (ESSJ), připravená hesla významových slov začínající na *n-*, *o-* a *q-* však jako celek vydána nebyla, neboť tento dlouhodobý úkol nenašel u vedení ústavu podporu. Proto se zrodila myšlenka zúžit téma a soustředit se na jeden jazyk, konkrétně na jazyk, který dosud neměl svůj etymologický slovník, na staroslověnštinu.

Bylo zvláštní, že staroslověnština, jazyk, který figuroval nejčastěji jako zástupce slovanských jazyků v řadě mluvnic a etymologických slovníků různých indoevropských jazyků, neměl do té doby svůj slovník etymologický. K dispozici byl pouze starý pokus o vytvoření etymologického slovníku staroslověnštiny z roku 1845 Frana Miklošiče *Radices linguae slovenicae veteris dialecti* (Miklosich 1845) a o 110 let později v roce 1955 stručný slovník autorů Lindy Sadnikové a Rudolfa Aitzetmüllera, který je součástí jejich knihy *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten* (Sadnik/Aitzetmüller 1955) (podrobněji k oběma pracím Janyšková 2015). Staroslověnská slova nacházíme sice v různých etymologických slovnících slovanštiny, praslovanštiny, jednotlivých slovanských jazyků, žádný z těchto slovníků však nemůže podat kritické zhodnocení všech případných etymologických výkladů staroslověnského slova, jak na to upozorňoval mezi jinými rovněž Wiesław Boryś² (Boryś 2011: 55). Důležitou roli při rozhodování, kam zaměřit etymologický výzkum, mělo bezesporu i to, že v té době vycházel výkladový *Slovník jazyka staroslověnského* (SJS), s jehož autory, zejména s Emilií Bláhovou, Zoe Hauptovou, Václavem Konzalem, byli brněnští etymologové v úzkém pracovním kontaktu.

Materiálovou bázi ESJS tvoří slovní zásoba *Slovníku jazyka staroslověnského* (SJS); jde o materiál „z nejstaršího období staroslověnského písemnictví, tj. z památek buď zachovaných, nebo vzniklých v této epoše. Prakticky jde o památky

² W. Boryś se dokončení *Etymologického slovníku jazyka staroslověnského* bohužel už nedožil, jeho hodnocení prvních 15 sešitů slovníku (po heslo *so*) si však nesmírně vážíme: „Sposób i wszechstronność opracowania haseł słownikowych sprawiają, że *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* jest jednym z wzorowych słowiańskich słowników etymologicznych, bardzo przydatnym i inspirującym nie tylko dla osób interesujących się najstarszym językiem literackim Słowian (a interesować się nim powinien każdy slawista), ale i dla badawczy leksyki i etymologii każdego języka słowiańskiego“ (Boryś 2011: 55).

náležící do tzv. kánonu klasických textů, dále o biblické, liturgické, hagiografické, homiletické, právní apod. texty, které vznikly v prvním období překladatelské činnosti slovanských apoštolů a jejich žáků (i když nejsou zachovány v podobě kanonické), a o tzv. texty českokirkevněslovanské (tyto z důvodů jazykových a kulturněhistorických“ (SJS 1: IV). Hesla v ESJS jsou – na rozdíl od SJS – řazena podle latinské abecedy, většinou, ovšem ne striktně, je uplatňován princip hnízdování, tedy objasňování celé slovní rodiny v jednom hesle. V celém slovníku je, jak již bylo výše uvedeno, 2483 heslových statí a kromě toho i 1605 odkazů (například derivátů k základnímu slovu, slov obtížně zařaditelných aj.). Oproti jiným etymologickým slovníkům obsahuje ESJS i gramatická slova (spojky, předložky, částice a koncové partikule) a zájmena a výběrově i vlastní jména.

Již na první pohled je patrné, že ESJS navazuje na SJS, neboť zachovává formát sešitů SJS, jeho vnitřní struktura je však odlišná. To je dáno již tím, že SJS uvádí každé slovo jako slovo heslové, zatímco ESJS většinou hnízduje. Struktura hesel v ESJS je dána jistými pravidly, která se v následujících řádcích pokusíme stručně nastínit.

Vycházíme-li z představy ideálního hesla, pak může obsahovat všechny následující oddíly: *záhlaví*, *varianty*, *deriváty*, *kompozita* a *expanzi*, které tvoří materiálovou část hesla, za níž následuje část etymologická. *Záhlavím* je heslové slovo přepsané do latinky a doplněné gramatickými kategoriemi, významem a jeho německým překladem. U slov doložených pouze zcela ojediněle nebo pouze v určité církevněslovanské památce se tento fakt rovněž vyznačuje v záhlaví. Pod záhlavím jsou uvedeny *varianty* základního slova, u slov přejatých jsou zaznamenány všechny způsoby přepisu. Následují *deriváty* a abecedně řazená *kompozita*. Materiálovou část hesla uzavírá oddíl zvaný *expanze*, který podává přehled slov, která se rozšířila z církevní slovanské do slovanských i neslovanských jazyků, včetně sporných případů.

Etymologická část hesla začíná u slov domácích praslovanským tvarem základního slova a jeho pokračováním v jednotlivých slovanských jazycích, v případě starého přejetí do praslovanštiny se uvádí jeho cizí zdroj. U dobře doložené slovanské rodiny dokládáme zpravidla jen spisovné výrazy, dialektické a historické tvary pouze tehdy, mohou-li nějak osvětlit sémantický či slovtvorný vývoj staroslověnského slova nebo jsou-li přínosné pro etymologický výklad. Naproti tomu u slabě doložené slovanské rodiny slov uvádíme i tvary nářeční a staré (zejména pokud jde o původnější, dnes už nezachovaný tvar). Vlastní etymologický výklad je uveden, zvláště je-li možných výkladů více, jednoduchým schématem. Ve schématu je uvedena praslovanská forma a její indoevropské východisko, indoevropský kořen (ten je v podobě klasické, případně i v podobě s laryngálou). Toto novum ve slovnících má sloužit k rychlé orientaci čtenáře; u hesel jednoduchých, u průhledných přejetí apod. ovšem není k takovému vytváření schématu důvod. Sled schémat postupuje od nejpravděpodobnějšího výkladu k výkladům méně pravděpodobným. Tomu odpovídá v následujících odstavcích i vlastní etymologický výklad s podrobnějším objasněním a kritickým stanoviskem autora hesla. Málo pravděpodobné etymologie jsou uvedeny na konci hesla v petitu.

Pokud se týká původu zpracovaných staroslověnských, respektive církevněslovanských slov, pak je situace zhruba následující: přibližně $\frac{3}{4}$ všech hesel jsou slova domácího původu, slova přejatá tvoří asi $\frac{1}{5}$ všech hesel. Nejvíce přejetí je z řečtiny (jsou to více než $\frac{3}{4}$ všech přejetí), s velkým odstupem následuje latina/románština, pak jazyky turkotatarské (zejména protobulharština) a germánské (gótština, stará horní němčina, případně střední horní němčina).

Etymologický slovník jazyka staroslověnského je první rozsáhlý vědecký etymologický slovník, který podává celou historii etymologického výkladu staroslověnských slov. Jeho předností je vedle spolehlivého zpracování staroslověnského lexikálního materiálu i uživatelsky příjemné zpracování. Díky vydaným indexům může ESJS do jisté míry nahradit i etymologické slovníky praslovanštiny (ESSJa, SP), jejichž dokončení lze předpokládat spíše ve vzdálené budoucnosti.

Na závěr si dovoluji připojit jednu vzpomínku vážící se k osobě paní profesorky Hanny Popowské-Taborské, významné slavistky, jejíž památce je také věnováno toto číslo časopisu *Rocznik Slawistyczny*. Paní profesorka se v září roku 1999 zúčastnila mezinárodní vědecké konference *Etymologické symposion Brno 1999* s podtitulem *Slovanská etymologie v indoevropském kontextu*, kterou pořádalo etymologické oddělení Ústavu pro jazyk český. Bylo to úplně první z řady symposií, jež etymologické pracoviště realizovalo³. Bezprostředním podnětem pro setkání vědců ze slavistických pracovišť z 11 evropských zemí bylo životní jubileum hlavní redaktorky *Etymologického slovníku jazyka staroslověnského* Evy Havlové (1929–2010). Na konferenci se tehdy sešla elita etymologů, vedle H. Popowské-Taborské například O.N. Trubačev, L.V. Kurkinová, Ž.Ž. Varbotová, H. Schuster-Šewc, W. Smoczyński, L. Moszyński, J. Rusek, R. Eckert, V.U. Martynaŭ, H. Cychun, T.A. Todorov, G.T. Rikov, J. Reinhart, A. Loma, G. Holzer aj. Prof. H. Popowská-Taborská vystoupila s příspěvkem „Zagadkowe kaszubskie *potema* ‘uczta, zabawa’“, v němž zvažovala, zda lze kašubské slovo spojit s litevským *puotà* ‘hody, hostina’, patřícím k indoevropskému **po(i)-* : **pī-* ‘pít’ a zda lze uvažovat – v případě kašubského a litevského slova – o baltoslovanském východisku **pōtu-*. Označení kašubského *potema* jako výrazu „záhadného, tajemného“ má své opodstatnění, neboť sama autorka odhaluje i slabiny své etymologie, zejména kašubské *-o-* oproti baltoslovanskému **-ō-* a neexistenci slova v jiných slovanských jazycích (Popowska-Taborska 2000). V *Etymologickém slovníku jazyka staroslověnského* lze však pod heslem *piti* ‘pít’ (ESJS 11: 648) najít informaci o tom, že se stopa baltského **pō-* (lit. *puotà*) spatřuje ve staročeském *panost* ‘pití, opilství, obžerství’, srov. staročeské *u panosti sě neumnožij* ‘neoddávej se opilství’ (MStČS: 294). Tím by byla odstraněna překážka, kterou měla paní profesorka na mysli.

³ Další se konala v letech 2002, 2005, 2008, 2011, 2014 a 2017. V pořadí osmé připravované symposium, které se mělo konat v roce 2020, bylo vzhledem k epidemiologické situaci zrušeno.

Literatura [References]

- Berneker E., 1908–1914, *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, Bd. 1–2, Heidelberg.
- Boryś W., 2011, *Słowiańskie słowniki etymologiczne*, „Rocznik Slawistyczny“, t. 60, s. 15–70.
- Boryś/Popowska-Taborska 1994–2010 = Boryś W., Popowska-Taborska H., *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. 1–6, Warszawa.
- ESJS = *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, seš. 1–21, red. E. Havlová, A. Erhart, I. Janyšková, seš. 1–14, Praha 1989–2008 ; seš. 15–21, Brno 2010–2022.
- ESSJ = *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena*, sv. 1: *Předložky. Koncové partikule*, sestavil F. Kopečný, Praha 1973 ; sv. 2: *Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia*, sestavili F. Kopečný, V. Šaur, V. Polák, Praha 1980.
- ESSJa = *Etimologičeskij slovar' slavyanskikh yazykov. Praslavyanskij leksičeskij fond*, vyp. 1–, eds. O.N. Trubachev, A.F. Zhuravlev, Zh.Zh. Varbot, Moskva 1974–. [= *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, вып. 1–, ред. О.Н. Трубачев, А.Ф. Журавлев, Ж.Ж. Варбот, Москва 1974–].
- Janyšková I., 2015, *Istoriya etimologičeskogo issledovaniya staroslavjanskogo jazyka*, [In:] *Etymological Research into Old Church Slavonic*, eds. I. Janyšková, H. Karlíková, Praha, s. 171–182. [= *История этимологического исследования старославянского языка*, [In:] *Etymological Research into Old Church Slavonic*, eds. I. Janyšková, H. Karlíková, Praha, s. 171–182].
- Lehr-Spławiński/Polański 1962–1994 = Lehr-Spławiński T., Polański K., 1962–1994, *Słownik etymologiczny języka Drzewian połabskich*, t. 1–2, Wrocław ; Warszawa ; Kraków.
- Machek V., 1957, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha.
- Machek V., 1968, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha.
- Miklosich F., 1845, *Radices linguae slovenicae veteris dialecti*, Lipsiae.
- MStčS = Bělič J., Kamiš A., Kučera K., *Malý staročeský slovník*, Praha 1978.
- Popowska-Taborska H., 2000, *Zagadkowe kaszubskie potema 'uczta, zabawa'*, [In:] *Studia etymologica Brunensia 1*, eds. I. Janyšková, H. Karlíková, Praha, s. 75–77.
- Sadnik/Aitzetmüller 1955 = Sadnik L., Aitzetmüller R., *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, Heidelberg.
- SJS = *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*, sv. 1–4, red. J. Kurz, Z. Hauptová, Praha 1966–1997 ; sv. 5: *Addenda et corrigenda*, red. Z. Hauptová, V. Konzal, Š. Pilát, Praha 2010–2016.
- SP = *Słownik prasłowiański*, tom 1–, red. F. Sławski, Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk 1974–.
- Waniakowa J. 2018, *Współczesne badania etymologiczne – nowe możliwości i perspektywy*, „Rocznik Slawistyczny“, t. 67, s. 129–142.

Summary

A large etymological project has been completed

The article reports on the *Etymological Dictionary of the Old Church Slavonic Language*, which was completed at the end of 2022. It is the first extensive scientific etymological vocabulary of Old Church Slavonic, consisting of a total of 21 volumes, of which 19 volumes contain entries (there are 2483 entries on 1164 pages). The last two volumes are registers of all words listed in the dictionary.

Keywords: etymology, Old Church Slavonic Language, etymological dictionary